

Сергій Таранець (Київ)

Документальна спадщина Куренівського тримонастир'я: нові археографічні відкриття

В історії Білокриницької церковної ієрархії Куренівські старообрядські монастирі, що раніше розташовувалися в Ольгопольському повіті Подільської губернії, відігравали неабияку роль. Надзвичайно довго Нікольський чоловічий монастир був не лише головним центром протиокружництва, збирав тисячі паломників з усієї Російської імперії, але й кузницею кадрів для старообрядців-попівців. У цій старообрядській обителі зародилася ідея неокружництва, сформована тривалими антисинодальними та антимонархічними настроями прихильників давнього благочестя. Зі стін Нікольського монастиря вийшов засновник давньопроставленої церкви старообрядців, що не сприймали Окружного послання, перший неокружницький єпископ Антоній II, зведений на московську кафедру 24 липня 1864 р. митрополитом Кирилом Білокриницьким. У неокружницькій архієреї було висунуто цілу низку священноночів монастиря, серед яких імена єпископів Симеона (Бельченка), Кирила I (Яблочникова), Мефодія (Соколова), Іова (Борисова), Філагрія (Казаєва), Сави (Суржикова), Петра (Глазова). Упродовж 1859–1933 рр. у чоловічому монастирі розташовувалася офіційна резиденція старообрядських єпископів балтських¹.

У зв'язку з цим упродовж століть у чоловічому і двох жіночих монастирях склався багатий пласт стародавніх рукописів, стародруків, листів, різного роду грамот, постанов і розпоряджень. Однак у 1932 р. при закритті монастирів більшу частину документальних цінностей було знищено сільськими більшовицькими активістами. На колгоспний двір звозилися ікони, книги та документи, із-поміж яких були й кількасотрічні. У голодному 1933 р. все це використовувалося в ідальні для колгоспників як паливний матеріал, а з пергаментних сувоїв, крайній термін створення яких датується XIV ст., сільські трактористи виготовляли прокладки для сільгосптехніки, із великих ікон теслярі майстрували клітки для утримання свиней². За розпорядженням влади, у 1933 р. зняли куполи з храму Успіння Пресвятої Богородиці в новому жіночому монастирі, а в 1935 р. його, так само, як і храм Миколи Чудотворця у чоловічому монастирі, розібрали, а матеріалом послуговувалися для будівництва колгоспного зерносовища³. У келіях, що залишилися, ченці та черниці, яким нікуди було подітися, доживали віку, інші монастирські приміщення використовували для облаштування колгоспної адміністрації, магазину, дитячого садка, бібліотеки, клубу тощо, деякі будівлі було зруйновано.

Разом із монастирським майном постраждали бібліотеки монастирів та їхні архіви. Проте втрачено було не все. Значну частину монастирських книг і рукописів розібрали місцеві старообрядці, завдяки чому такі старовіри, як С.Д.Березов, С.С.Глазков, А.П.Вдовиченко, А.С.Кравцова та інші поповнили свої власні зібрання, використовуючи богослужбові книги для здійснення домашніх богослужінь. У 1980-х рр. рідний брат Олени Севастьяніви Березової Петро Севастьянович (1914–1994 рр.), який у той час жив у м. Ківерці Волинської обл., намірився написати історію Куренівських монастирів, тому взяв із сімейного архіву багато документів і фотографій, але довести справу до кінця йому не вдалося – він помер, унаслідок чого був загублений і архів, що йому належав⁴.

¹ Тут і далі слово «старообрядницький» і похідні від нього подаються у варіанті автора (*прим. ред.*).

² Таранець С. Куренівське тримонастир'я як один з провідних центрів старообрядців у Росії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського: Серія «Історія». – Вип.20. – Вінниця, 2012. – С.259.

³ Архів Музею історії та культури старообрядства України (далі – АМІКС України). – Спогади старообрядців та про старообрядців. А.І.Годований.

⁴ Там само. – М.Ф.Недзеленко.

⁵ Там само. О.С.Березова.

У 1973 р. в с. Куренівка побувала археографічна експедиція Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова на чолі з І.В.Поздєєвою. У складі експедиції перебували Т.О.Круглова, О.М.Сморгунова, Є.М.Попов і Ю.К.Фрейдман. Вони здійснили польовий опис книг куренівських старообрядців, значну частину з яких було передано в наукову бібліотеку вишу.

Учасники експедиції отримали десятки цінних стародруків, рукописів, дореволюційну світську літературу та періодичні видання. За свідченнями вчительки російської мови й літератури Куренівської загальноосвітньої школи О.С.Березової, москвичі заповнили книгами цілу вантажівку. Так, із бібліотеки відомого церковного діяча С.Д.Березова була отримана Тріодь цвітна (Москва, 1642 р.), Тріодь пісна (Москва, 1648 р.), Тріодь пісна (Москва, 1650 р.), Мінея січнева (Москва, 1644 р.), Мінея вереснева (Москва, 1644 р.), Мінея листопадова (Москва, 1645 р.), Мінея травнева (Москва, 1646 р.), Мінея червнева (Москва, 1646 р.), Октай (XVII ст.), Часослов (Почаїв, XVIII ст.), Часовник (XVIII ст.), Каноник (XVIII ст.), Часослов (1772 р.).

Із зібрання іншого, не менш відомого, церковного діяча С.С.Глазкова в наукову бібліотеку МДУ надійшов Часослов (Львів, 1642 р.), Апостол (1791 р.), Мінея святкова (Почаїв, 1806 р.), Обідниця на крюках (1887 р.), Служби на Великдень (1910 р.), Часослов (початок XX ст.), Тріодь пісна на крюках (початок XX ст.), значна кількість дореволюційної світської літератури й періодики.

Із бібліотеки А.П.Вдовиченко отримано Євангеліє повчальне (XVII ст.), Часовник (XVIII ст.), два примірники Псалтиря (XVIII ст.), Устав (XIX ст.), Катехізис (XIX ст.), два примірники Каноника (40-ві рр. XIX ст. та початок XX ст.), богослужбовий Збірник (кінець XIX – початок XX ст.), інші видання.

Із колекції А.С.Кравцової в НБ МДУ надійшла Тріодь цвітна (Москва, 1647 р.), Тріодь пісна (Москва, 1650 р.), Часослов (1772 р.), Пролог (весна, близько 1793 р.), Псалтир (Клиніці, XVIII ст.), Каноник (XIX ст.), друкована збірка духовних віршів, богослужбові книги тощо.

У Куренівці члени експедиції виявили та отримали рукописний Часослов (1784 р.), що належав А.В.Данилової, Обідницю на крюках (1887 р.) і Тріодь пісну на крюках (середина XIX ст.) С.С.Глазкова, Синодик Куренівських монастирів (перша половина XIX ст.) та Каноник (40-ві рр. XIX ст.), що перебував у власності С.Д.Березова. Рукописний чернечий Збірник із колекції А.П.Вдовиченко датований першою половиною XVII ст. Він згодом отримав науковий опис у праці Н.А.Кобяк та І.В.Поздєєвої⁵.

У відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук зберігається ще один цінний екземпляр із Куренівки – рукописне Куренівське Євангеліє тетр молдавського ізводу, що датується другою чвертю XVII ст. Після розгрому Нікольського монастиря рукопис потрапив у Білу Криницю разом з екземпляром Скитського патерика болгарського ізводу у списку XVI ст. Книга примітна тим, що на арк. 132–138 у ній є запис: «Сіє святое Євангеліє благословеніє в церковь святителя Христова Ніколи Куреневскаго монастиря инок Александр 1862 года декабря 17 дня»⁶. Відомо, що в 1972 р. в Білій Криниці Чернівецької обл. працював лєнінградський дослідник М.Ю.Бубнов, який доставив до Бібліотеки Академії наук СРСР понад 70 примірників стародруків і рукописів XV–XIX ст., у тому числі Куренівське Євангеліє. Завдяки старанням цього фахівця у відділі рукописів було сформовано Білокриницьке територіальне зібрання⁷.

Бібліотеці Нікольського чоловічого монастиря належав Синодик Куренівських старообрядських монастирів. Першу частину цього документа автор цих рядків виявив 14 квітня 2004 р. у с. Куренівка Чечельницького р-ну Вінницької обл. у ході историко-археографічної експедиції. Друга частина була доставлена в Москву 1973 р. археографічною експедицією МДУ ім. М.В.Ломоносова під керівництвом І.В.Поздєєвої⁸. Нині ця частина зберігається у фонді відділу рідкісних книг і рукописів НБ МДУ під №787⁹.

⁵ Кобяк Н.А., Поздєєва И.В. Славяно-русские рукописи XIV–XVII вв. Научной библиотеки Московского государственного университета. – Москва, 1986. – С.73.

⁶ Отдел рукописей Библиотеки РАН. – Белокриницкое собрание. – Куренёвское Евангелие. – 2-я четверть XVII в.

⁷ Бубнов Н.Ю. Старообрядческий центр в селе Белая Криница // Книга в России: Из истории духовного просвещения. – Санкт-Петербург, 1993. – С.102.

⁸ Кобяк Н.А., Леренман Н.М., Поздєєва И.В., Смиланская Е.Б. Задачи и результаты комплексных археографических экспедиций Московского университета 1966–1980 гг. // Русские письменные и устные традиции и духовная культура. – Москва, 1982. – С.37.

⁹ Отдел редких книг и рукописей Научной библиотеки Московского государственного университета (далі – ОРКР НБ МГУ). – Молдавско-украинская коллекция 1973 г. – №787. с. Куренёвка Берёзовы С.Д. и А.А. Синодик Куренёвского монастыря. – Часть 2-я. – 1-я половина XIX в.

Про єдність двох згаданих частин Синодика свідчить розмір аркуша й почерк упорядника, характерні для пам'ятки маргінальні записи на берегах сторінок, що представляють собою імена та прізвища жертводавців монастиря. Фрагмент, який зберігається в Москві, має 38 арк., а знайдений автором цього допису в Куренівці – 32 арк. Документ складається з трьох основних розділів. У першому з яких викладено загальні молитви за покійних (починаючи від Адама та Єви й закінчуючи всіма православними християнами). У другому розділі поминається весь чернечий чин чоловічого та жіночого монастиря, причому в підзаголовку, що стосується Нікольської обителі, перераховані вселенські й московські дорозкольні патріархи, старообрядські єпископи, архимандрити, настоятелі, священники, дякони, схимники, ченці. Другий підзаголовок включає у себе поминання покійних старожіночого монастиря, містить список схимниць і черниць. Третій розділ являє собою поминання благодійників Нікольського чоловічого монастиря¹⁰.

Синодик почав складатися в 1820-х рр., хоча Т.А.Круглова датувала його 1866–1867 рр.¹¹ На нашу думку, таке датування неточне, про що свідчать записи при поминанні єпископів і жертводавців монастиря та членів їхніх родин. Наприклад, сім'я київського купця Фадея Денисовича Попова зафіксована у складі самого благодійника і його дружини. Отже під час перебування Ф.Д.Попова в монастирі на молінні в нього ще не було дітей. Крім того, у документі дружиною купця значиться Катерина, а не Віра, як було насправді. Катерина була дружиною його старшого сина Миколи, який народився 1814 р. Крім того, у Синодику допущено помилку у записі батьківства купця: «Данилович» замість Денисович¹². Усе це свідчить про те, що текст про Попових уписували у Синодик пізніше їхніх жертвоприношень і ближче до 1813 р.¹³

Не пізніше 1844 р. міг побувати в Куренівці купець Петро Микитович Дехтерьов. У Синодику він записаний як представник м. Калуга, проте відомо, що П.М.Дехтерьов був переведений із калузького в київське 1-ї гільдії купецтво 1844 р.¹⁴ Важливим є також той факт, що жертводавцем монастиря був відомий петербурзький старообрядець Сергій Григорович Громов, котрий помер 1840 р. Його діти не могли жертвувати на згадану обитель, оскільки відійшли від старообрядства та приєдналися до офіційної церкви¹⁵. З іншого боку, Синодик не міг бути складений і пізніше 1859 р., адже того року настоятель чоловічого монастиря Варлаам (Римарев) був зведений у сан єпископа, а в документі він записаний серед священноіноків. До нього монастир не мав єпископів¹⁶.

Загалом у Синодику серед пойменованих благодійників чоловічого монастиря числиться 103 купецькі роди, причому лєвова частка припадає на московське купецтво – 51 сімейство. Далі слідували: м. Балта Подільської губернії – 10 родин, м. Санкт-Петербург – 6 родин, м. Кишинів і Бендери Бессарабської губернії, Кременчук і Крюків Полтавської, с. Плюське Херсонської – по 3 родини, м. Одеса та м. Бердичів Київської губернії – по 2 родини. По одному купецькому роду припадає на жертводавців із Києва, Єлисаветграда, Херсона, Калуги, Астрахані, Новочеркаська, Брацлава Подільської губернії, Ржева Тверської, Хвалинська Саратовської, Богородська Московської, а також слободи Пилипонівки-Бершадської та с. Петрашів Подільської губернії. У чотирьох випадках походження благодійників невідоме. Першим серед дарувальників Нікольського монастиря записаний рід найвідомішого російського промисловця Сави Васильовича Морозова. Незважаючи на фрагментарність і незакінченість Синодика, серед жертводавців Куренівських монастирів числиться понад 100 різних

¹⁰ АМІКС України. – Синодик Куренівського монастиря. – Р.34. – Часть 1-я. – 1-я половина XIX в.; ОРКР НБ МГУ. – Молдавско-украинская коллекция 1973 г. – №787. с. Куренівка Березовы С.Д. и А.А. Синодик Куренівського монастиря. – Часть 2-я. – 1-я половина XIX в.

¹¹ Круглова Т.А. Обзор кириллических рукописных книг Молдавско-украинской коллекции Московского университета // Русские письменные и устные традиции и духовная культура. – Москва, 1982. – С.241.

¹² Таранец С. Куренівське тримонастир'є: історія російського старообрядческого центра в Україні. – К., 1999. – С.138.

¹³ Державний архів Київської обл. (далі – ДАКО). – Ф.280. – Оп.2. – Д.991. – Л.11; Державний архів м. Києва. – Ф.17. – Оп.1. – Д.102. – Л.408 об.

¹⁴ ДАКО. – Ф.280. – Оп.2. – Д.991. – Л.4–5, 14.

¹⁵ Вургафт С.Г., Ушаков И.А. Старообрядчество: Лица, предметы, события и символы: Опыт энциклопедического словаря. – Москва, 1996. – С.81.

¹⁶ Державний архів Хмельницької обл. – Ф.315. – Оп.1. – Д.1503. – Л.3.

родів, 1286 імен купців та членів їхніх сімей, 391 особа разових подавців. Ці неповні дані ще раз підкреслюють, яке величезне значення мало Куренівське тримонастир'я у старообрядському світі.

У Синодику значиться 573 особи чернечого сану, зокрема на кладовищі чоловічого монастиря покоїлося 449 осіб, серед них – 108 схимників, 287 ченців, 34 настоятелі (з них 14 схимників), 16 священників та 4 диякони. За списком жіночого монастиря значиться 142 черниці, у тому числі 51 схимниця¹⁷.

Останні записи у Синодик внесено 1928 р., тобто вже після смерті ігумені новожіночого монастиря схимниці Фаїни (Долгополової). Усього додатково було вписано 92 людини, серед них – 3 настоятелі, 1 священник, 24 схимники, 46 ченців, 15 схимниць і 7 черниць. Усі вони введені у загальний список спочилих насельників монастирів. Ім'я єпископа Сави (Суржикова), який помер 1946 р. і похований у Куренівці, у документі не відображено.

Ще одну книгу, що належить бібліотеці чоловічого монастиря, виявлено 8 вересня 2016 р. в Бершаді Вінницької обл. під час проведення нашої чергової історико-археологічної та етнографічної експедиції. У дяка Пилипонівської старообрядської громади Г.Ф.Толстова був придбаний Псалтир, що датується другою половиною XVII ст. Про належність цієї книги до бібліотеки Куренівського монастиря свідчить такий запис: «[...] Куренёвского монастыря куплена настоятелем иноком Геннадием»¹⁸.

5 травня 2021 р. діти О.С.Березової (Олена Павлівна та Олександр Павлович Ткачі) передали до фонду музею дві листівки із зображенням Ніколо-Успенського храму нового жіночого монастиря, 24 примірники стародруків і рукописів, серед яких налічується 8 рукописів, датованих кінцем XVIII ст. – 1967 р., у тому числі Празники на крюках (утрачені перші аркуші, а сам рукопис залитий олією), що датуються кінцем XVIII ст., «Сповідання православної віри першого собору» середини XIX ст., «Молитва Богородиці ченця Петра Студійського» другої половини XIX ст., «Канон Казанської Богородиці» (втрачено початок) другої половини XIX ст., а також два листи неокружницького єпископа Йосипа Нижегородського, адресованих до пастви Подільської губернії, один з яких датовано 1906 р., а другий (втрачена четверта частина аркуша) теж відноситься до початку XX ст. Другий документ містить печатки єпископа Йосипа Нижегородського. Серед іншого матеріалу Олена Павлівна та Олександр Павлович Ткачі передали звіт голови колгоспу «Червоне поле» с. Куренівка І.Ф.Шепітка, підготовлений учителькою російської мови О.С.Березовою (рукопис датується 1949 р.), а також поштову листівку 1967 р. родичів з Оренбурга, адресованих Севастяну Дорофійовичу та Горпині Олександрівні Березовим із привітаннями у зв'язку з черговою «річницею Жовтня»¹⁹.

Найціннішим придбанням став лист єпископа Йосипа Нижегородського, адресований такому собі Трохиму Тимофійовичу. Він стосувався старообрядців, які проживали у с. Старий Майдан (його мешканці просили архієрея поставити для них священника). Крім того, у листі повідомлялося про прибуття до Нижегородської губернії ченця Куренівського монастиря Іони для постригу й висвячення у священноіноки для майданських старообрядців. Із листа відомо, що С.Д.Березов виконував обов'язки кореспондента й був тією контактною особою, яка підтримувала відносини чоловічого монастиря з різними регіонами країни, у тому числі Нижегородською губернією²⁰. Другий лист було адресовано священникам Никону, Малахю, Мехею та диякону Євтихю. Це була відповідь на лист о. Мехея, в якому той просив поставити священника на одну з подільських парафій. У цьому листі єпископ Йосип звинувачував в ересі єпископів Петра Бендерського й Кирила II Балтського, що визнали Окружне послання, і слав на них прокляття за віровідступництво²¹.

Олена Павлівна та Олександр Павлович Ткачі передали кілька стародруків, серед яких найціннішим виявився Апостол, виданий Московським друкарським двором близько 1635 р.

¹⁷ АМІКС України. – Синодик Куренёвского Никольского монастыря. – №Р-34. – Ч.1. – Л.32.

¹⁸ Там само. – Журнал реєстрації експонатів. – №СТ-62. Псалтир. Друга половина XVII ст.

¹⁹ Там само. – №Р-67 – Р-74.

²⁰ Там само. – Письмо єпископа Йосифа Нижегородского Трофиму Тимофеевичу. – 1906. – 26 февраля.

²¹ Там само. – Обличительное письмо єпископа Йосифа Нижегородского, адресованное священникам Никону, Малахю, Мехею и диякону Евтихию. Начало XX в.

Цей примірник, що раніше належав Нікольському чоловічому монастиреві, містить безліч записів XVII–XVIII ст., зокрема й запис великого князя та государя Петра I. У бібліотеці С.Д.Березова збереглася Мінея загальна, видана Московським друкарським двором у 1650 р., яка раніше теж належала чоловічому монастиреві. Бібліотеці Успенської старожиночої обителі належав Пролог (весна), що датується другою половиною XVIII ст. У ньому міститься запис черниці Досифеї (Разуваєвої). Кінцем XVIII ст. датується старообрядський Збірник, до складу якого ввійшли ранкові та вечірні молитви, павечерниця, початок часів, канон Пресвятій Богородиці, опівнічниця Воскресінню, тропар ангелу Христову та інші молитвослів'я. С.Д.Березову належав Псалтир, виданий у Почаєві в першій половині XIX ст., Страсті Христові, видані там само наприкінці XVIII ст., Часовник із канонами початку XIX ст., Каноник початку XX ст., Короткий молитвослов другої половини XIX ст., тлумачення «Возможно ли кому после святых отец седми вселенских соборов и девяти поместных что-нибудь ново вводить или убавить» початку XX ст. Із Куренівського новожиночого монастиря до нас дійшла «Обедница знаменного и демественного распева с архиерейским служением», видана в Києві 1909 р. у видавництві «Знаменное пение». Тут слід зазначити, що цією книгою активно користувалася рідна сестра Севастьяна Дорофійовича – Веренія, яка постриглася у черниці Ніколо-Успенського монастиря й понад два десятки років (1906–1928 рр.) була його уставницею. На одній зі збережених монастирських фотографій її зображено саме з цією книгою²².

Серед друкованих видань початку XX ст. найцікавішими виявилися «Голос русской литературы современных писателей, служащий в защиту старообрядцев», виданий у Чернівцях 1903 р., «Чем победили старообрядцы» авторства А.Пороховщикова, видана в Москві 1905 р., «Беседы старообрядцев с миссионерами в Москве в январе – феврале 1906 г.», опубліковані в Москві 1906 р. окремим відбитком із «Голоса старообрядца», деякі числа журналу «Старообрядческая мысль», а також 1-ша книга додатку до часопису «Миссионерское обозрение», видана у Санкт-Петербурзі 1899 р.²³

Підсумовуючи, слід зауважити, що навіть ті незначні відомості, які дійшли до нашого часу про склад бібліотеки Куренівського тримонастир'я, свідчать про її великі масштаби. Після закриття монастирів у Куренівці більшу частину архівних документів, стародруків, рукописів було знищено. Через невігластво місцевих більшовицьких активістів постраждали навіть найдавніші пергаменні сувої часів Київської Русі. Врятована частина монастирського майна потрапила в руки насамперед місцевих старовірів, завдяки чому була збережена й отримала своє друге життя за результатами археографічних експедицій Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, Бібліотеки Академії наук СРСР та історико-археографічних й етнографічних експедицій Національної академії наук України.

²² Там само. – Журнал реєстрації експонатів. – №СТ-78.

²³ Там само. – №СТ-67 – СТ-71, СТ-76.